

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 - Sayı | Issue: 9 - 2022 Nisan | 2022 April: 151-170.

DİN VE AHLAK BAĞLAMINDA SADÂKAT
Loyalty in the Context of Religion and Ethics

Ahat TAŞCI

Dr., Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Erzurum, Türkiye
Dr., Ataturk University, Institute of Social Sciences

ahat_tasci@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3487-9266

DOI: 10.53336/rumeli.1088407

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 15 Mart 2022 / 15 March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Mart 2022 / 27 March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 28 Nisan 2022 / 28 April 2021

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Taşcı, Ahat. "Din ve Ahlak Bağlamında Sadâkat". Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 9 (Nisan 2022): 151-170.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Din ve Ahlak Bağlamında Sadâkat

Öz

Ahlakî içeriğe sahip kavramlar verdiği mesajlarla insanın dinle, dinin insanla, insanın insanla ilişkilerine dair çeşitli düzenlemeleri içermesi nedeniyle önem arz eder. Bu çerçevede sadâkat kavramı da geniş anlamıyla düşünüldüğünde, sevgi, vefâ, samimiyet, fedakârlık vb. pek çok erdemi kapsadığından, tüm din ve inançlarda üzerinde durulmuş olan ve inananların sahip olması beklenen ahlaki bir erdem olarak değerlendirilmiştir.

İnsan, kendi başına yetersiz bir varlıktır ve tek başına karşılayamayacağı kadar çok şeye muhtaçtır. Bu muhtaç olma durumu, beraberinde güvenme ihtiyacını da ortaya çıkarır. İnsanlar arası kurulan her türlü dinî, ahlakî, hukukî, ailevî, ticarî ilişkide karşılıklı güven duygusu ve dolayısıyla sadâkatin önemi açıktır. Sadâkatin belirtmiş olduğumuz bu önemi sebebiyledir ki; hukuk sistemleri, ahlaki öğretiler ve dinlerin temel hedefi, tabiatında bencil duygular bulunan insanın hem diğer insanlara hem de yaşadığı çevresine olabilecek yıkıcı eğilim ve zararlarını önlemek, ya da en aza indirmek suretiyle güven ve sadâkat ortamını tesis etmek olmuştur.

Sadâkat konusu dini değerlere bağlılık anlamında önem arz ettiği gibi aynı zamanda ailevî ve beşerî ilişkiler ile sosyal hayatta da çok önemlidir. Sadâkat, din, siyaset, ticaret, ailevi ilişkiler, hukuk ve ahlaka varıncaya kadar hayatımızın her alanında karşılaştığımız, dikkate alınan ve önem verilen bir kavramdır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Din, Ahlak, Sadakat, Bağlılık, İtaat.

Loyalty in the Context of Religion and Ethics

Abstract

Concepts with moral content are important because they include various arrangements regarding the relations of people with religion, religion with people, and people with people. In this context, when the concept of loyalty is considered as widely, love, fidelity, sincerity, self-sacrifice, etc. encompasses many virtues. For this reason, it has been evaluated as a moral virtue that has been emphasized in all religions and beliefs and is expected to be possessed by believers.

People is a self-sufficient being and needs more than they can afford on their own. This neediness also brings about the need for trust. The importance of mutual trust and, accordingly, loyalty in all kinds of religious, moral, legal, familial and commercial relations between people is obvious. The main target of legal systems, moral teachings and religions has been to establish an environment of trust and loyalty by preventing or minimizing the destructive tendencies and harms of people with selfish feelings to other people and the environment they live in, due to the importance of loyalty we have stated.

The issue of loyalty is not only important in terms of commitment to religious values, but also in family and human relations and social life. Loyalty is a very important concept that we encounter in every aspect of our lives, from religion, politics, commerce, family relations, law and morality.

Keywords: History of Religions, Religion, Ethic, Loyalty, Commitment, Obedience.

Giriş

İnanç ve düşüncelerin dış dünyadan ve diğer inançlardan soyutlanmış olarak kendi müttesiplerinden oluşan dar bir çerçevede yaşanabileceğini söyleyebilmek zor görülmektedir. Bir dünya toplumu haline geldiğimiz günümüzde her din ve inanış bir diğeri ile zaruri olarak iletişim ve karşılıklı etkileşim halindedir. Bu nedenle inanç sahiplerinin, diğer inançlardan ve bu inançların değer yargularından, dini bağlılık ve sadâkatlerinin hangi alanlarda nasıl oluştuğundan ve yaşandığından haberdar olması, kendisi dışındaki diğerleri ile geliştireceği iletişim diline katkı sağlayarak huzur ve barış ortamının tesisine imkân tanyacaktır.

Her din ve inançta, idealize edilerek vurgulamış olan ve sahip olması için inananların teşvik edildiği davranış modelleri ile ahlaki kural ve kaideler yer almaktadır. Ancak bu kural ve kaideler, o dinin sahip olduğu tanrı ve insan anlayışı ile çevre, ahlak ve kurtuluş öğretilerine göre şekillenmektedir. İşte dinler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler de bu kural ve kaideler etrafında şekillenen anlayış ve öğreti ve uygulamalara göre oluşmaktadır. Her ne kadar inançlar arasında bazı farklılıklar bulunsa da evrensel değerlerden olan güvenilirlik, doğruluk ve dürüstlük gibi sadâkat de insan fıtratına uygun ve aynı zamanda insanın insandan beklediği önemli ahlaki erdemlerden birisidir. Sadâkat, hayatımızda tezahürleri olan, makul sınırlar içerisinde olmak şartıyla hem dini ve hem de dünyevi alanlarda inananların faydasına olan bir ahlaki değerdir. Bahsi geçen önemi nedeniyle dinî ve ahlakî öğretilerde bağlılık ve sadâkati koruyabilmek için hem dünyevi hem de uhrevi olarak çeşitli yaptırımlar ve vaatler de bulunmaktadır.

Sadâkat duygusu, her türlü zorluğa rağmen muhafaza edilmesi gereken dinî, insanî ve ahlakî bir erdem olarak görülmektedir. Ziya Paşa şiirinde Allah'ın sadık kullarına olan yardımı ve sadâkatin insana has bir özellik olduğunu "*İnsana sadâkat yarasır görse de ikrah, doğruların yardımcısıdır Hazreti Allah*"⁷³⁸ dizeleriyle veciz bir şekilde ifade etmiştir. Doğası gereği güvenmek, güvenilmek durumunda olan insan ve ahlaki değerlere sahip olan bir inanan için sadâkat çok şey ifade eder. Sadâkati ile kişi, sadece kendisi için yaşayan bencil duygulara sahip bir birey olmaktan çıkarak hayatına bir anlam ve değer katma imkânı bulacaktır. Her ne kadar inançlar arasında bazı farklılıklar bulunsa da evrensel değerlerden olan doğruluk, dürüstlük ve güven gibi sadâkat de insan fıtratına uygun ve aynı zamanda insanın insandan da beklediği bir duygudur.

Bu makalede, bütün din ve inançlar için önem arz eden sadâkati, dinî ve ahlakî bağlamda ele alarak; sadâkatin ne olduğunu, nasıl algılandığını, nasıl yaşandığını ve tezahürlerini değerlendirmeye çalıştık. Sadâkatin, inançtan ibadete, sosyal hayattan psikolojiye ve hukuka varıncaya hayatımızda çok farklı alanları ilgilendirmesi nedeniyle kapsamı itibarıyla geniş olduğundan bunlar içerisinde sadece dinî ve ahlakî boyut ele alınmış olup hatta konu biraz daha sınırlandırılarak İslam ve Hıristiyanlık çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sadâkate doğrudan veya dolaylı olarak yer verilen Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes ile bunların tefsir ve açıklamalarından, sadâkate geniş bir şekilde yer verilen hadis kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca Hıristiyanlık ve İslam'da sadâkati konu edinen müstakil çalışmalar ile konumuzun doğrudan veya dolaylı olarak ele alındığı muhtelif eser ve ansiklopedilerden de istifade edilmiştir.

⁷³⁸ Mehmet Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul: Müfey Yayınları, 1993), 17.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1 Kelime ve Terim Olarak Sadâkat

Sadâkat, “sıdk” kökünden gelen Arapça bir kelime olup “sıdk” ve “sadm” şeklinde iki mastarı kullanılır; yalanın zıddı yani “doğru” anlamındadır. Sadâkat isim olarak sevgide ve sözde karşılıklı olarak doğru olmak anlamı ifade etmektedir.⁷³⁹ Arapça “Sa-da-ka” fiil kökünden türemiş bir isim olan sadâkat; içten bağlılık, sağlam ve güçlü dostluk,⁷⁴⁰ doğru olmak, sözünde durmak ve sözünü yerine getirmek, doğruluk ve dürüstlük üzerinde kurulmuş sağlam ve samimi dostluk, başkalarının iyiliğini istemek, muhlûkatı ve özellikle insanları sevmek ve saymak, eşler arasında bağlılık, iş hayatında dürüstlük, verilen sözü yerine getirmek, borcunu zamanında ödemek, emanete hıyanet etmemek, vazifeleri hakkıyla yapmak ve vazifeleri ehline vermek, hakka ve hakikate bağlılık göstermek, bir kimseye veya kuruma bağlı olma sadık kalma durumu⁷⁴¹ şeklinde tarif edilmiştir. Sadâkatin İngilizcede tam karşılığı olan “Loyalty”, kişi, ülke, grup ya da bir ideale samimi içten bir şekilde bağlanma, sevgi, görev, ilke ve bir ideal ya da en yüce bir şeye bağlılık, sadık olma niteliği veya durumu anlamlarına gelmektedir.⁷⁴² Aynı zamanda kişinin sözüne, vaadine ve yeminine de sadık bir bağlılığı şeklinde de tanımlanmıştır.⁷⁴³ Sadâkatin Almanca karşılığı olan “Treue” ise, İngilizcedeki ağaç anlamını ifade eden “tree” ile ilişkilendirilerek sadâkatin dayanıklılık, sebat ve sağlamlığı ile güven vermesine işaret edilmiştir.⁷⁴⁴

Sadâkati anlayabilmek için sadâkatin insandan ne talep ettiği sorulmalıdır. “Sadâkat” kelimesinin etimolojisi bu noktada bir ipucu verir, çünkü bu kelime Fransızca “loi” kelimesinden türemiştir ve dolayısıyla “yasallık” anlamına gelmektedir. Sadâkat, ahlakî olarak gerekli olanı talep eder ve başkalarının hakkının da verilmesini gerektirir ki bu diğerlerinin sadâkatini de düşünmenin gereğidir. Buradan sadâkat nesnesi olan kişinin her istenilene körü körüne itaatinin sadâkat olmadığı sonucu çıkar ki bu bir sadâkat sapkınlığı olarak tanımlanmıştır ve hiçbir ahlaki değeri yoktur. İnsanın başkalarının sadâkatine güvenmeye veya onlara sadâkat göstermeye daima ihtiyacı vardır. Şayet bu olmazsa sosyal yaşamın sadece kasvetli değil, aynı zamanda imkânsız olacağı vurgulanmıştır.⁷⁴⁵

Sıdk, ayet ve hadislerle İslami eserlerde “hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadâkat göstermek” anlamında masdar olarak kullanılmakla birlikte “hakikati ifade eden ve gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik” anlamında isim olarak da kullanılır.⁷⁴⁶ “Sıdk” kelimesinin güç, sert, katılık ve şiddet gibi anlamlar da ifade edilmesinden hareketle doğru sözlülüğe “sıdk” denmesi, yalanın zayıflığı karşısında doğruluğun gücü şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁴⁷ Sadâkat ayrıca dostluk, muhabbet, dostlukta sebat ve vefâlı olmak, nimete şükür, yönetime itaat olarak da tarif edilmiştir.⁷⁴⁸ Doğrulamak anlamında “Tasdik”, dost olmak, sevgide samimi olmak anlamında “Sıdk”, bağlılık anlamında “Sadâkat”, doğru sözlü, ihlaslı, samimi, dürüst, ihaneti ve yalanı

⁷³⁹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), X/193-195.

⁷⁴⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), II/1888.

⁷⁴¹ Ali Seyyar, *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 452, 453.

⁷⁴² Bernard S. Cayn (ed.), *Webster's New International Dictionary of The English Language* (Springfield: G. & C. Merriam Co, 1955), 1464.

⁷⁴³ William Little vd. (ed.), *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* (Oxford: At The Clarendon Press, 1952), 1173.

⁷⁴⁴ Eugen Biser vd., *Lexikon Des Christlichen Glaubens* (München: Pattloch Verlag, 2003), 482.

⁷⁴⁵ Paul Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy* (New York: Macmillan, 1967), 5/98.

⁷⁴⁶ Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Ragıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredati elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dîmeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 478, 479; Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 129-132, 140-143.

⁷⁴⁷ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 130.

⁷⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 821.

bulunmayan kimse, dost, sevgili anlamında “Sâdık”, çok doğru sözlü olan, doğruluğun zirvesinde olan, sözünü amelle ve uygulamayla da tasdik eden anlamında “Siddîk”, kadınlara evlilik gereği verilmesi zorunlu olan mehir anlamında “Sidak”, sevap kazanmak amacıyla farz veya nafil olarak verilen bağış anlamında “Sadaka” kelimeleri de aynı kökten gelen diğer türevler olarak kullanılmaktadır.⁷⁴⁹ Tüm bu anlamlardan hareketle inançlı bir birey olarak sadâkat sahibi kişiyi, “özündeki doğruluk, sevgi ve samimiyet ile kendine güvenen, ilişkide olduğu insanlara güven veren, sosyal çevresiyle uyumlu, yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı saygılı bir kişilik” olarak tanımlayabiliriz. Bu tanımda belirtilen sâdık insan profili, ilahi dinlerde inananlara sunulmuş ideal bir model olarak görülmektedir.

Bir seyahati ele alıp incelediğimizde nasıl ki yolcunun, vasıtanın ve gidilen yol ve varılacak hedefin bilinmesi gerekiyorsa bunun gibi; dini değerlere bağlılık anlamında sadâkatın ne olduğunu, nasıl algılandığını ve tezahürlerini anlayabilmek için bağlanan müminin, onun sahip olduğu iman bağının ve bir de bağlanmış olduğu dinin iyi tanınması ve bunların mahiyetinin anlaşılması gerekmektedir.

Sadâkatın temel unsurlarından ilki, “bağlanan” yani sâdık kişi olarak ifade edebileceğimiz mümindir. Burada bilinçli ve iradeli bir varlık olan inanan insan söz konusudur. Yani inandığı ve bağlandığı değerleri kabulü kendi istek ve arzusu ile iradi olup zorlama veya baskı sonucu oluşmaz. Bunun için iman aynı zamanda sadâkati de içerir ki “Dinde zorlama yoktur.”⁷⁵⁰ ayeti buna işaret etmektedir. Sadâkatın ikinci unsuru olan ve inançla birlikte oluşan “bağ” yani imanın da inananların hayatında ne anlam ifade ettiğinin bilinmesi sadâkati nasıl oluştuğunu anlamamızı sağlayacaktır. İman, İslam dininde Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda Peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak olarak tanımlanmıştır. Bu inanca sahip olan kimseye “mü’min”, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getirene de “müslim” denir.⁷⁵¹ Hıristiyanlıkta ise iman, aydınlanmanın sıkı ve sarsılmaz bir onaylanması olarak görülür. İman, Kitab-ı Mukaddeste belirtilmiş olan ve ökümenik konsillerde tanımlanan Hıristiyanlık inanç esasları ve öğretilerini (dogma) kabul etmek olarak tarif edilmiştir. İmanı rasyonel olarak açıklayabilmenin mümkün olmadığı ancak akla uygun olarak yansıdığı ifade edilmiştir.⁷⁵² Ayrıca iman hem insanın Tanrı’ya sadâkati hem de Tanrı’nın insana sadâkati olarak açıklanmıştır.⁷⁵³

Her din, müntesiplerinin hem sosyal ve ailevi hayatında hem de kişisel yaşantısında uyması gereken kural ve kaideler ile eda edilmesi gereken bazı ritüeller belirlemiştir. İman, beraberinde itaat ve teslimiyeti de gerektirir. Kur’an-ı Kerim’de özellikle iman edenlerden bahsedilen pek çok ayette imanın dışa yansıyan yönü olarak uygulamaya dair konulara da sıklıkla vurgu yapıldığı görülmektedir. Nitekim ayette, iman edip salih ameller işleyenlerin cennetlik oldukları ve orada (cennette) ebedi kalacakları müjdelenmiş olup cennet ehlinin iman ettikten sonra bunun bir gereği olarak güzel ve faydalı işler yapan sâlih amel sahiplerinden oluşacağına işaret edilmiştir.⁷⁵⁴ İman bağı ile bağlanan ve bu bağlılığının bir gereği olarak ilahi emirlere uyan kişinin, ahirette ebedî saadet ve huzura kavuşacağı müjdelenmektedir.

İman eden bir mümin hem kendi varlığı hem de bütün var oluşla ilgili olarak; hayat, dünyada çekilen sıkıntılar, ölüm ve insanın evrendeki yeri gibi konularda oluşan temel sorulara cevaplar bulur. Bulduğu bu cevaplar ise insanın varlığa kutsallık atfetmesini ve iman, teslimiyet, ibadet gibi dinî tutumlarıyla kendisinin de bu kutsala ait olduğu hissini yaşamasını

⁷⁴⁹ Luvîs Ma’lûf el-Yesûî, *el-Müncid fi’l-luğa ve’l-a’lâm* (Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1994), 420.

⁷⁵⁰ *Kur’an-ı Kerim Meali*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), el-Bakara: 2/256.

⁷⁵¹ Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/212.

⁷⁵² Biser vd., *Lexikon Des Christlichen Glaubens*, 166,168.

⁷⁵³ Hugh Pope, “Faith”, *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1909), V/752, 754.

⁷⁵⁴ Bakara: 2/286.

sağlar.⁷⁵⁵ Bu yönüyle imanın, sadâkatin oluşumu için ilk ve en önemli konu olmakla beraber aynı zamanda insanın hayatı boyunca daima ihtiyaç duyacak bir bağlılık olarak görüldüğü de anlaşılmaktadır.

İbadetler inancı yaşatan, onu sürekli yenileyen bir görev üstlenerek inanılan şeye bağlılığı sürekli hatırlattığından psikolojik açıdan da önemli görülür. İman bir taraftan sorular, şüpheler ve aykırı eylemlerin sarstığı, diğer taraftan amellerin teyit ettiği bir eğitimidir. İşte iman bu çatışmalar neticesinde yenilenir ve insan bu sayede onu sürekli hisseder. Bu hissin yaşanması ve devam etmesinde en büyük katkının ise ibadetlerden geldiği ifade edilmiştir.⁷⁵⁶ Bunun içindir ki sadâkat bağının oluşmasında ve bu bağlılığın korunarak devam ettirilmesinde, inanç ve iman ile sergilediği tutum ve davranışları, yaptığı çeşitli ibadet ve ritüellerin de önemli bir etkisinin olduğu görülür. Zira iman, aynı zamanda dışa yansıyan fiili bir yönü olan ve inanmakla beraber yerine getirilmesi gereken bazı sorumlulukların hissedildiği sadâkat bağı olarak görülmektedir.

Sadâkatin üçüncü unsuru olarak “bağlanılan” yani sadâkat duyulan din, inanç, ideal ve ideolojinin de bilinmesi bunlara dair oluşan sadâkati anlamamıza katkı sağlayacaktır. İnanç, “fertlerin kendi iç dünyalarının bir yönü ile ilgili olarak, idraklerin ve tanımların meydana getirdiği sürekli ve sistemli duygular ağı” şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁵⁷ İnanç konularına duyulan içten ve samimi bağlılık durumu, inananlardan emir veya nehiy olarak talep edilen tüm hususların yerine getirilmesinde çok etkilidir. İncancına sadık olan müminin, hayata dair karşılaştığı maddi ve manevi pek çok durumu anlamlandırarak çeşitli sıkıntı ve zorlukları katlanılabilir hale dönüştürüp onlarla başa çıkabilmesini sağlayacağı sonucuna ulaşabiliriz.

Sadâkatin oluşması için din ve ideoloji gibi ne olduğu ve ne istendiği belli olan, belirli bir amaca hedefe yönelen bir karşılık daima gerekli görülmüştür. Yani sadâkat, kimden, neyi, ne zaman ve nasıl istendiği belli olacak şekilde sınırları belli olan durumlarda söz konusu edilebilir. Sadâkat, kişiler arasındaki herhangi bir rastgele ilişki üzerine değil, belirli bir ilişki veya bağ türü üzerine kuruludur. Sosyal hayatta bireyleri birbirine bağlar, bağlılıkların temelini oluşturur ve bağlılıkların özel karakterini ve önemini fark etmelerini sağlar. Bu şekilde bağlı olan kişiler, belirli bir ortak geçmişe sahip olduğunu ve belirli çıkarları paylaştığını, belirli bir grubun (topluluğun) üyeleri olduğunu hissederler.⁷⁵⁸

Sadâkatin günlük hayatımızda kullanıldığı alanlara bakıldığında, kimi zaman güvenilirlik, doğruluk, dürüstlük, dostluk ve samimiyet, özveri, bağlılık, fedakârlık, vefâkârlık, adanma gibi kelimeler yerine veya bu saydığımız kavramlarla birlikte kullanıldığını da görüyoruz. Şüphesiz ki tüm bu saydığımız kavramlarda sadâkat ifade eden unsurlar bulunmakla beraber ayrıştığı noktalar da vardır. Şimdi sadâkatle anlam yakınlığı olduğunu düşündüğümüz kavramları inceleyerek sadâkatin ne anlam ifade ettiğini ve kapsamını daha iyi anlayabileceğiz.

1.2 Sadâkatle Yakından İlgili Olan Kavramlar

Sadâkat, güveni, itaati, teslimiyeti, sevgiyi, vefâyı, bağlılık ve adanmışlığı içerisinde barındıran bir kavramdır. Ancak sadâkati bu kelimelerden sadece birisiyle ifade edemeyiz. Sadâkatle yakından ilgili olan bu kavramları inceleyerek, sadâkatin ne anlam ifade ettiği ve neden sadece bunlardan birisi ile tanımlanamayacağı görülebilecektir.

⁷⁵⁵ Ali Köse, “İmân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/214.

⁷⁵⁶ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık: Psikolojik İnceleme*, çev. Veysel Uysal (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 177-180.

⁷⁵⁷ Seyyar, *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, 291.

⁷⁵⁸ Paul Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, 5/97.

1.2.1 Güvenilirlik

İnsan maddi, manevi, sosyal, kişisel ailevî vs. pek çok ihtiyacı olan bir varlıktır. Dolayısıyla ailesi, yakınları, dost ve arkadaşları, ticari ilişkileri vb. kuracağı tüm ilişkilerde hem güven duyması hem de güven vermesi önemlidir. Güvenilir olmak ise, süreç içerisinde emek ve fedakarlıkla söz ve davranışlardaki doğrulukta devamlılıkla sağlanmaktadır. Bunun için insanların güvenini kazanabilmek, güvensizlik oluşturmaya göre kısmen daha zor görülmüştür. İslam'da Allah'a güvenmek, ona sığınmak üzerinde de özellikle durulmuş olup bu güven "tevekkül" kavramıyla da ifade edilir. Mehmet Akif Ersoy şiirinde; "Allah'a dayan sa`ye sarıl hikmete ram ol, yol varsa budur bilmiyorum başka çıkar yol"⁷⁵⁹ diyerek; Allah'a güvenip ona sığınmanın, akabinde tedbir olarak gayret ve çaba sarf etmenin, ardından da hikmet ve hakikatleri takip etmenin değerine işaret etmiştir.

İslam öncesi dönemde Hz. Peygamber'in en bilinen ve öne çıkan özelliği güvenilir olması ve çevresinde bu vasfı dolayısıyla "el-Emîn" olarak bilinmesidir. Hacerü'l-Esved'in kim tarafından yerine konulacağı konusunda aralarında yaşanan ihtilafta Hz. Peygamber'in hakemliğine razı olarak güvenilir anlamında "el-Emîn" olarak onu isimlendirmişlerdi.⁷⁶⁰ Kişinin çevresine vermiş olduğu güven ile iman irtibatlandırarak, güven verme iman gereği olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda müslümanı tarif ederken, "insanların elinden ve dilinden güvende olduğu kimse" olarak tanımlamış olması, Hz. Peygamber'in toplumda güven ortamının oluşmasına verdiği önemi gösterir.⁷⁶¹ Güvene dair verilen bu örneklerden hareketle, iman sadece içsel bir inanış ve bağ olarak görülmediği bilakis aksiyona dönüşerek toplumda sadâkatın ve karşılıklı güvenin tesis edilmesine olan katkısı vurgulanmıştır.

Neticede güven sadâkati, sadâkat de güveni karşılıklı olarak besleyip geliştirir. Ancak bu anlam yakınlığına rağmen sadâkat güvenden başka bir şeydir. Çünkü insan, duygusal bir bağ kurup benimsemekten de emniyetle ilgili konularda polise, sağlık konularında doktora, bilime vs. zorunlu olarak güvenilebilir. Ancak sadâkat, bu güven duygusunu da içerisinde barındırmakla beraber bunun daha da ötesinde aynı zamanda duygusal boyutu da olan daha içten ve özel bir bağlılıktır.

1.2.2 İtaat

İtaat kelimesi sözlükte söz dinlemek, boyun eğmek emredilene yerine getirmek, olarak tanımlanmıştır.⁷⁶² İnsanın, tabiatında bulunan eksiklikler sonucu birine veya bir şeye muhtaç olarak itaat etmek durumundadır. Ancak kime, neye, ne zaman ve ne kadar itaat edeceği hususunda sahip olduğu imkân ve değerleri ile iradesini kullanarak hareket etmektedir.

Allah'a itaat, iman gereği olarak Kur'an-ı Kerim'de özellikle ve sıklıkla vurgulanmıştır. Bununla birlikte itaat edilmesi gerekenler ise "Ey iman edenler! Allah'a Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) itaat edin."⁷⁶³ ayetinde sıralanmıştır. İtaat edileceklerin Allah, Allah'ın Resulü ve yöneticiler olmak üzere üç kategoride ele alındığını görüyoruz. Burada Allah'a ve peygamberine itaatle birlikte halkı sevk ve idare eden yöneticilere de itaat emredilmekte olup ancak "sizden olan" kaydı dikkat çekmektedir. Yöneticilere karşı itaat, yönetilenler için bir dinî telkin olarak zikredilmekle birlikte, hadiste "Allah'a isyan olan hususlarda mahluka itaat yoktur"⁷⁶⁴ da denilerek itaatın sınırları çizilmiştir.

⁷⁵⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 422.

⁷⁶⁰ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî'l-Halebi, 1955), I/167, 197.

⁷⁶¹ Buhârî, İmân: 10-11; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri Müslim, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru't-Te'sil, 1435), İmân: 64-65.

⁷⁶² İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 580.

⁷⁶³ en-Nisâ: 4/59.

⁷⁶⁴ Buhârî, Ahkâm: 4; Müslim, İmâre: 39-40.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'a itaat emrinin hemen arkasından peygambere itaat te çoğunlukla vurgulanarak peygamberlerin dahi Allah'a itaat ile sorumlu olduğu özellikle zikredilmiştir.⁷⁶⁵ Allah'a ve Peygambere itaat edenlerin, peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle ve iyi kimselerle birlikte olacağı yönünde müjdelere verilmiş⁷⁶⁶ ve Allah'tan başkasına itaat edenler ise cehennem azabı ile uyarılmıştır.⁷⁶⁷

Yeni Ahit'te de yöneticilere itaatten bahsedilen bölümler de dikkat çekmektedir. Herkese hakkını verilmesi istenerek; vergi hakkı olana vergi, gümrük hakkı olana gümrük, saygı hakkı olana saygı, onur hakkı olana onur verilmesi talep edilir.⁷⁶⁸ Yönetimin dini aidiyetine vs. bakılmaksızın idareye saygılı olunarak bağlı kalınması, yönetimin hakkı olarak belirlenen verginin verilmesi istenerek yönetime itaat dinen meşru bir zemine konulmuştur. Ayrıca Hıristiyan inancında devlete yani otoriteye itaat konusu "Sezar'ın hakkı Sezar'a"⁷⁶⁹ meşhur sözü ile de vurgulanmıştır.

İtaat genellikle kaynağını bireyin dışından alan bir duygudur. Mesela hapisanedeki bir mahkûmun belirlenen kural ve kaidelere uyararak itaat etmesi, hastanın doktorun öngördüğü tedaviyi istemese de uygulanması, işçinin işyerinde belirlenen esaslara uyması vs. hapisaneyeye, doktora ve iş verene sadâkatle bağlı bulunduğu anlamına gelmez. İtaatte, bir otoriteye boyun eğme durumu vardır ancak sadâkat bu noktada itaatten ayrılır. Sadâkat itaatte olduğu gibi tümüyle dıştan gelen ve kabul edilmek durumunda kalınan bir etkiyle oluşmaz, bu dış etkiyle birlikte aynı zamanda insanın içten/gönülden bağlılığını da ifade eden bir duygu ve özel bağlılık halidir. Aynı zamanda itaat, emir ve nefyi kâbil olup her ikisi de duruma göre faziletli bir davranış olarak değerlendirilebilir. Ancak sadâkat söz konusu olduğunda ise sadece emri mümkün olup nefyi olmaz, yani sadâkat sadece yapılması istenen faziletli bir davranış ve tavır olarak görülür ve bu yönüyle itaatten ayrılır.

1.2.3 Teslimiyet

İslam ve Müslüman ile aynı kökten olan "silm" mastarından türeyen ve anlam itibarıyla barış, rıza gibi anlamları ihtiva eden teslimiyet,⁷⁷⁰ teslim olma, kendini verme boyun eğme gibi anlamlara gelir.⁷⁷¹ Bahsi geçen anlamlarından hareketle "birine veya bir şeye teslim olmak durumu" şeklinde edilgen bir davranış olarak görülür. Hatta teslimiyet, kişinin bakış açısına göre özgürlüğüne engel olan olumsuz bir durum olarak da algılanabilir. Ancak bilindiği üzere özgürlük, insanın dilediği her şeyi yapabilmesi değildir. İnsanın huzur ve güven içerisinde yaşanabilmesi için doğal olarak davranışları için mutlaka makul bir sınır çizilmesi zorunluluğu bulunur. İradî olarak dine ve o dinin buyruklarına teslim olan insan, huzur ve mutluluğa yönelmiş olur. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de ve Kitab-ı Mukaddes'te Allah'ın kendisini "Rab", yani efendi olarak ifade etmesi ve insanoğlunu "Abd" yani kul/köle olarak tanımlaması dikkate alındığında, Allah ile insan arasındaki ilişkideki teslimiyet boyutu daha iyi anlaşılır. "Rab" ve "Abd" vurgusunun ilahi kitaplarda sıklıkla yapılmış olması ile, dinin tüm öğretilerinin kabul edilmesi, emir ve nehiyeler konusunda itaat ve teslimiyet gösterilmesine işaret edilerek böylece sadâkate dikkat çekilmiştir.

İslam, Allah'ın mutlak hakikat olduğu, insanların ve eşyanın Allah'ın öğretilerine göre anlam kazandığından bahisle, öte dünya vb. birçok konuda oluşan sorulara cevaplar üretir. İnsan ve evrenin hakikatine dair bildirimde bulunulur ki İslam'da iman ise bu gerçekliğe teslimiyet anlamı taşımaktadır. Teslimiyetin ise bir irade ve seçimi gerektirmesinden bahisle,

⁷⁶⁵ el-En'âm: 6/14.

⁷⁶⁶ el-Ahzâb: 33/71.

⁷⁶⁷ el-Ahzâb: 33/66.

⁷⁶⁸ Romalılar:13/7.

⁷⁶⁹ Matta: 22/15.

⁷⁷⁰ Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yaküb b. Muhammed Firûzâbâdi, *el-Kamusü'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1448.

⁷⁷¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II/2205.

İslam'ın gerçekliğe dair verdiği bilgiler bir öneri olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla insana bu gerçekliği kabul etmek ya da etmemek arasında bir seçenek sunulduğu ifade edilmiştir.⁷⁷² İşte sunulan bu seçenekler arasından İslam'ı seçerek teslim olup Müslüman olan, inancına sadâkatle bağlanan için hem bu dünyada hem de ahirette huzur ve mutluluk vadedilmiştir.

Görüleceği üzere sadâkat ile teslimiyet arasında bazı yönlerden benzerlik söz konusu olmaktadır. Teslimiyet de aynen sadâkat gibi bilerek ve isteyerek iradeye dayalı olarak yapılan bir yöneliş ve kabuldür. Ancak teslimiyet, itaatte olduğu gibi zorunlu ya da içten gelerek olabilmekte olup sadece içten ve gönüllü olan teslimiyet sadâkat ifade eder. Sadâkate ise zorunlu sadâkat veya içten sadâkat gibi bir ayırım olmadığından, teslimiyetin de tam olarak sadâkati karşılayan bir kavram olmadığı görülmektedir.

1.2.4 Sevgi

Sevgi, insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu⁷⁷³ ve insanı bir varlığa, bir konuya yahut evrensel bir değere yönelten kalp hareketi⁷⁷⁴ olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlardan hareketle, seven ve sevilen olarak iki taraf bulunması yönüyle sevginin, aynı zamanda bir bağlılık da içerdiği anlaşılmaktadır. Arapçada sevgi "mahabbet" ve "meveddet" kelimeleri ile ifade edilmekte olup "kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi" olarak tanımlanmış ve bu istek ve arzunun, lezzet için, herhangi bir fayda ve menfaat için ve fazilet için olmak üzere üç türlü olabileceğine işaret edilmiştir.⁷⁷⁵ Konumuzun dine ve dini değerlere olan bağlılık yani sadâkat olması münasebetiyle, burada ahlaki bir erdem olarak niteleyebileceğimiz fazilet için olan sevginin, sadâkat çerçevesinde değerlendirebileceğimiz özel bir yeri ve değeri olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'de yetmiş iki yerde muhabbet ve aynı kökten isim ve fiiller yer almaktadır.⁷⁷⁶ Ayetlerde Allah'ın insanları sevmesinden de bahsedilmiş olup ancak bunlar bir takım somut gerekçelere bağlanmıştır. İyilik yapanların,⁷⁷⁷ tövbe edenlerin ve temizlenenlerin,⁷⁷⁸ muttakilerin,⁷⁷⁹ sabredenlerin,⁷⁸⁰ tevekkül edenlerin,⁷⁸¹ adaletle davrananların⁷⁸² sevileceği belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de sevgiye dair ifade edilen tüm hususlar aynı zamanda Hz. Peygamber'in de üzerinde durduğu konulardır. Hatta hadiste "Sizden biriniz kendisi için sevip istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş sayılmaz."⁷⁸³ tavsiyesiyle kişinin sadece kendisi için olan sevginin menfaati gereği olacağı ancak bunun da ötesinde ahlakî bir erdem olarak, kardeşinin de iyilik ve hayrını istemesi tavsiye edilerek fedakârlığın önemi vurgulanmıştır.

Sadâkatin oluşmasında sevginin rolünün daha etkin olduğu kabul edilir. Şöyle ki; sevgi, inançla ilgili hususlarda korkutmaktan ve zorlamaktan daha değerli, daha etkili görülür. Çünkü sevgi insanı ısındırır ve yaklaştırır, korkutma ise insanı nefret ettirip uzaklaştırarak kaçıır. Sevgiden kaynaklanan itaat içten gelir ve korkudan kaynaklanan itaatten daha üstün görülmüştür. Çünkü korkudan kaynaklanan itaatin dıştan geldiği ve sebebi olan korkunun

⁷⁷² Mustafa Tekin, "Özgürlük ve Teslimiyet: Kavramsal Bir Tartışma", *Yetkin Düşünce* 1 (2018), 18.

⁷⁷³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II/1954.

⁷⁷⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 403.

⁷⁷⁵ Ragıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredati elfazi'l-Kur'ân*, 214.

⁷⁷⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 191-193.

⁷⁷⁷ el-Bakara: 2/195; Âl-i İmrân: 3/134, 148; el-Mâide: 5/13, 93.

⁷⁷⁸ el-Bakara: 2/222, et-Tevbe: 9/108.

⁷⁷⁹ Âl-i İmrân: 3/76; et-Tevbe: 9/4, 7.

⁷⁸⁰ Âl-i İmrân: 3/146.

⁷⁸¹ Âl-i İmrân: 3/159.

⁷⁸² el-Mâide, 5/42; el-Hucurât: 49/9; el-Mümtehine: 60/8.

⁷⁸³ Buhârî, İmân: 7; Müslim, İmân: 71, 72.

ortadan kalkmasıyla yok olacağı ifade edilmiştir.⁷⁸⁴ Yani sevgiyle oluşan itaat, salt bir boyun eğme olmanın ötesine geçerek içten gelen ve samimiyetle devam eden bir bağlılığa dönüşecektir ki işte bunu sadâkat olarak ifade edebiliriz. Görüleceği üzere sevgi de tek başına sadâkat ifade etmez, ancak sadâkatin oluşumu ve devamlılığı için önemli ve gerekli bir duygu hali olarak değerlendirilebilir.

1.2.5 Vefâ

Vefâ, kelime olarak sözün tutulması, vaat, yemin ve sorumluluğun yerine getirilmesi, borcun ödenmesi, dostluk ve sevginin gerektirdiği davranışlarda sebat etme gibi anlamların yanında sadâkat gösterme anlamında da kullanılmaktadır.⁷⁸⁵ Ayrıca vefâ denildiğinde ruhun dürüstlük içinde bulunması Allah'a verilen söze bağlı kalmak, insanlara verilen ahdi korumak da anlaşılmaktadır.⁷⁸⁶ Belirtilen anlamlardan da hareketle, vefânın sadâkatin bir yönü olduğunu ifade edebiliriz. Yani sadâkat, "vefâyı" da içine alır ve hatta daha çok vefâlı olma anlamına gelir denilebilir. Zira sadâkate vefâlı olmaya ilaveten bir davaya sadâkatli olmanın kabulü ve kararlılığı da bulunmaktadır.⁷⁸⁷

Vefâ göstereceğimiz ve sadık olmamız gereken konuların büyük bir kısmı yaşadığımız süreç içerisinde ve hayatımızın her aşamada, alınan eğitim ile aile ve sosyal çevrenin etkileriyle bilinçli veya bilinçsiz olarak bir şekilde öğrenilir. Hz. Peygamber'in, "Her doğan fitrat üzere doğar, sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecûsî yapar."⁷⁸⁸ hadisinde sosyal çevrenin etkisiyle inanç ve aidiyetinin şekillendiğine işaret edilmiştir. Bahsi geçen fitrat ise doğallığı, sadeliği, günahsız olmayı ve yaradılışı gereği insanın temiz olduğunu ifade eder. Aile ve toplumun da etkisiyle dini ve milli değerlere karşı aidiyet ve vefâ duygusu zaman içerisinde oluşur ve sahip olduğu tüm bu değerlere sadâkat göstermesi beklenir. Nitekim ait olduğumuz aile, millet, inanç ve değerler ile yaşadığımız vatan vs. yetişme dönemimizde farkında bile olmadan bizi şekillendirir. Gördüğümüz her türlü iyilik ve lütuf, bize sunulan çeşitli imkân ve nimetler ile insan, kendine ait olarak gördükleri ve kendini ait olarak hissettiklerine karşı bir vefâ ve sadâkat duygusu geliştirmektedir.

İnsandaki bu bağlılık ve vefâ duygusunun dengeli olması istenerek, vefânın kişiyi adalet ve hakkaniyetten ayırmamasına dair Kur'an-ı Kerim'de uyarılar vardır. Ayette iman edenlerden, kendilerinin, anne babalarının ve akrabanın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutmaları, Allah için şahitlik eden kimseler olmaları istenmiştir.⁷⁸⁹ İnsanın aidiyet hissettiği ve sahip olduğu değerlere duyduğu minnet ve vefâ duygusundan kaynaklanan bağlılık ve sadâkatin onu adaletli ve doğru olmaktan, daima hakkı söylemekten alıkoymaması istenir. Ayrıca iyilik ve takva üzere yardımlaşılması, kötülük ve düşmanlıkta yardımlaşılmaması da istenerek⁷⁹⁰ yardımlaşmada ve vefâda, iyilik ve hakka riayet gibi sınırların olduğuna da dikkat çekilmiştir. Vefâ olarak tanımladığımız bu ahlaki erdem İslamla birlikte iki yönlü bir anlam ve içerik kazanmıştır. Birincisi müminlerin kendileri ve diğer insanlarla olan sosyal ilişkileri içerisindeki "sebat, bağlılık ve sadâkat" içeren alanı, ikincisi ise Allah ile insan arasındaki dikey ilişkiyi içeren dini nitelikli alan içindeki Allah'a verilen sözdeki sebat bağlılık ve sadâkat anlamıdır.⁷⁹¹ Görüleceği üzere hem dini hem de dünyevi alanla ilgili olan vefâ, her iki yönüyle de inananlar için önemlidir ve vefânın bahsedilen her iki yönü de birbirinin tamamlayıcısıdır.

⁷⁸⁴ Ragıb el-İsfehânî, *İslam'ın Ahlaki İlkeleri (ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria)*, çev. Abdi Keskinsoy (İstanbul: Beşikçi Yayınevi, 2003), 355.

⁷⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kamusü'l-Muhît*, 173; Seyyar, *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, 569.

⁷⁸⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 515, 516.

⁷⁸⁷ Mehmet Demirtaş, "Josiah Royce'un Sadakat Felsefesine Göre Hıristiyanlık Bir Sadakat Dini Midir?", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2012), 165-192.

⁷⁸⁸ Buhârî, *Tefsir (Rûm)*: 2; Müslim, *Kader*: 22.

⁷⁸⁹ en-Nisâ: 4/135.

⁷⁹⁰ el-Mâide: 5/2.

⁷⁹¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 127.

Sonuç olarak vefâ, sadâkat içeren ve sadâkatle anlam yakınlığı olan ahlaki erdemlerden biridir. Vefâ bir nimet, iyilik vb. herhangi bir şey karşılığında oluşur. İşte vefâ ile sadâkatin farkını tam da bu noktada görmekteyiz. Sadâkat duyulan şeylerde de görülen bir iyilik, karşılaşılan bir lütuf ve nimet olabilmekle beraber, bunlar sadâkatin oluşması için olmazsa olmaz değildir yani sadâkatin mutlaka bir şeyin karşılığında olması gibi bir şart yoktur. Ancak “vefâli” denildiğinde vefâ sahibi kişinin vefâ göstermesi gereken maddi veya manevi bir iyilik ya da lütuf söz konusu olmaktadır.

1.2.6 Bağlılık, Adanma

Adanma kavramı, temelinde sevgi olan ve aynı zamanda sadâkat de ifade eden bir kavramdır. Ancak adanma hali, itidalli bir bağlanmanın ötesinde tutkulu bir bağlanma olarak ifade edilmiştir. Adanmak “kutsal saydığı bir şey uğruna kendini feda etmek”⁷⁹² olarak tanımlanmıştır. Adanma ve bağlılık olarak ifade edilen “devotion” kavramı ile sadâkat “loyalty” kavramının birbirinden farklı olduğu ifade edilmiştir. Bir kimsenin zevk peşinde olduğu şeye de bağlı olabileceği ancak bunun onu sadâkatli yapmayacağından bahisle sadâkat, bağlılığın çok özel bir türü olarak değerlendirilir.⁷⁹³ Görüleceği üzere bağlılık olarak ifade ettiğimiz sadâkat, bir şeye olan bağlılığın daha anlamlı ve özel bir durumunu ifade eder. Zira bağlılığın azı, çoğu, zayıfı kuvvetlisi vs. olabilmekte olup aynı zamanda kişi, menfaati ve zevki için de bağlanabilmektedir. Ancak sadâkat, özünde bir bağlılık olmakla beraber içten, samimi, sıkı ve aynı zamanda menfaat ve haz odaklı olmayan bir bağlantı düzeyini ifade etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de bağlılık kavramına bir şeye yapışmak tutmak anlamında “i’tisâm” kelimesi ile de işaret edilmiştir.⁷⁹⁴ İ’tisâm, doğrudan doğruya Allah’a nispet edilerek ona bağlanmak yapışmak anlamında kullanılmış ve Kur’an-ı Kerim’de Allah’a sınımsız bağlananın kesinlikle doğru yola iletileceği ifade edilmiştir.⁷⁹⁵ Hemen sonrasındaki ayetlerde de konu izah edilerek bağlılığın nasıl olacağı açıklanıp, müminlerden hep birlikte Allah’ın ipine sınımsız sarılmaları parçalanıp bölünmemeleri istenmiştir.⁷⁹⁶ Burada “hep birlikte” yani bir cemaat ve topluluk olarak bağlanma ve tutunma özellikle vurgulanmış olup tutunulması istenen Allah’ın ipinden muradın ise Kur’an-ı Kerim olduğu hadislerde açıklanmıştır.⁷⁹⁷

İnanç ve değerlerine gösterdikleri bağlılıkları ve bu değerlere kendilerini adayan kişiler, veli, sâdik, salih, şehit, aziz (saint) vb. adlarla anılır. Bunların tümü de inanç ve değerlerine sâdik kişilerdir. Bu şahsiyetler, sahip oldukları dini değerleri içselleştirerek bizzat yaşamaları, ortaya koydukları fedakârlık ve cesaretleri ve inançlarının yayılmasında katlandıkları çeşitli zahmet ve çileler ile diğer inananlar üzerindeki etkili olmuşlardır. Örnek şahsiyetler olarak sunulan sâdikların hayat hikayeleri, sahip oldukları inancın yayılmasında ve diğer insanların kabulünde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Adanma kavramı, bağlılık ve sadâkat çerçevesinde değerlendirebileceğimiz olumlu bir kavram olmakla beraber bunun aşırısı olarak bilinen “Taassup” olumsuz bir bağlanma şeklidir. Taassubun Türkçe karşılığı olarak kullanılan bağnazlık, bir düşünceye bir inanışa, aşırı ölçüde bağlanıp ondan başkasını düşünmeme durumu olarak tanımlanmıştır.⁷⁹⁸ Batı dillerinde fanatizm (Fanaticism) kelimesiyle ifade edilen taassup; din, ahlak, adet, fikirlerde lüzumlu lüzumsuz aşırı taraftarlık gösterme hali, bir düşünceye, bir inanışa körü körüne

⁷⁹² Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I/22.

⁷⁹³ Demirtaş, “Josiah Royce’un Sadakat Felsefesine Göre Hıristiyanlık Bir Sadakat Dini Midir?”, 165-192.

⁷⁹⁴ Ragıb el-İsfahânî, *Mu’cemu Müfredati elfazi’l-Kur’ân*, 569, 570.

⁷⁹⁵ Âl-i İmrân: 3/101.

⁷⁹⁶ Âl-i İmrân: 3/103.

⁷⁹⁷ Müslim, *Fedail*: 37; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru’t-Te’sil, 1435), Fedâilü’l-Kur’an: 14.

⁷⁹⁸ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I/199.

bağlılık olarak görülür.⁷⁹⁹ Kimi zaman taassup ifade eden tutum ve davranışlar sadâkat veya adanmışlık olarak algılanabilmektedir. Hatta sevgi, saygı, sadâkat, korku vb. daha pek çok duygumuz aşırılık içerdiğinde, tedavi edilmesi gereken bir hastalığa dahi dönüşme tehlikesi ile karşı karşıya oluruz. Sevginin de korkunun da belirli ölçülerde olması ve istikrarlı bir şekilde hayat boyu sürmesi güven ve emniyetimiz için zaruridir.

İnsanın ait olduğu milleti, kültürünü, inancını vs. sahip olduğu değerleri sevmesi ve öncelmesi makul bir ölçüde doğal olarak karşılanabilir. Bu makul ölçünün sınırı ise adalet, hukuk ve vicdan ile belirlenmiştir. Ancak milli ve manevi değerlere olan bağlılığı ifade eden sevgi, her zaman makul seviyede kalmayabilir. “Kendi milliyetine, kendi mezhebine vs. aşırı bağlılıklar, insanın denge noktasını yerinden oynatabilir. Modern dönemin aynı zamanda aşırılıklar çağı oluşu, kendini sevgi kavramı bağlamında da göstermiştir. Romantizmin bu döneme ait bir akım olduğunu hatırlamak yeterlidir. Aşırı sevgi romantizmi, bu da kontrol kaybını, boyun eğmeyi, mutiliği, aşırı itaati, aşırı uysallığı yaratır. Bunlar ise dengenin değil, dengesizliğin niteliğine işaret etmektedir.”⁸⁰⁰ İslam’da orta yol ve itidal, çeşitli vesilelerle hem Kur’an-ı Kerim’de hem de hadislerde vurgulanmıştır. Özellikle sevgide itidalli olunması tavsiye edilen bir hadiste Hz. Peygamber, sevdiğinin ölçülü sevilmesi çünkü bir gün nefret ettiği biri olabileceği; ayrıca nefretinde de ölçülü olması zira belki bir gün sevdiği birisi olabileceğini bildirmiştir.⁸⁰¹ Kur’an-ı Kerim’de de yine taassup ifade eden hususlara dair yapılan uyarılar görülür. Ayette, atalarının yanlış inançlarını, uygulamalarını ve hayat tarzlarını körü körüne devam ettirerek hak dine karşı inatla direnen inkârcıların tutumları eleştirilmiş olup insanlar düşünerek ve bilinçli bir şekilde inanmaya çağırılmıştır.⁸⁰²

Dini değerlere aşırı bağlılık ifade eden tutum ve davranışlar fundamentalist ve asketik⁸⁰³ gruplar ile yeni dini hareketlerde yoğun hissedilir. Yeni dini hareketler, söylemlerinde coşkun bir dini, ruhi ve felsefi yaşantı vadeden birbirinden farklı oluşumlar olarak görülmektedir.⁸⁰⁴ Bu oluşumların inananlardan beklediği adanmışlık düzeyi, mahiyetleri itibarıyla birbirinden farklıdır. Bu hareketlerden bir kısmı karizmatik bir lidere tam bir teslimiyetle bağlanma suretiyle aydınlanmaya ulaşılacağı vaadinde bulunur ki bunlar “monistik” olarak isimlendirilmiştir. Bunların en önemli özelliği hayatın her alanını ilahi kurallara göre düzenleme konusunda ısrar içerisinde olmalarıdır ve oldukça katı ve normatif bir söylem içerisindedirler. Bunlara örnek olarak Church of Scientology, Hare Krishna ve Divine Light Mission verilebilir. Diğer bir gurup ise hem Tanrı hem de insan merkezli bir ahlaki düalizmi kabul ettikleri için “düalistik” olarak isimlendirilmiştir ki bunlara da Children of God, ve Unification Church (Moon) hareketleri örnek verilebilir.⁸⁰⁵

Sadâkat için belirli, makul ve kabul edilebilir bir ölçü mutlaka olmalıdır. Zira ahlaki anlamda sadâkat, iyi olanı isteme ve beraberinde insanlığın faydasına olan fiiller ortaya koymayı gerektirir. Bir kimse bir şeye kendini adadığında orada tam bir gönüllülük esastır. Körü körüne itaat eden bir kimse, iradesini özgür bir şekilde kullanamayacağı için sadâkat, körü körüne bir itaat olarak görülemez. Sâdık kişi yapacağı bir davranışı özgür iradesiyle sorgular, seçer, kabul veya reddeder. İşte bu irade ve özgürlüğün, sadâkati ahlaki bir eylem

⁷⁹⁹ Seyyar, *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, 512.

⁸⁰⁰ Şaban Ali Düzgün, “Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler)”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011), 184.

⁸⁰¹ Tirmizi, *Birr*: 60.

⁸⁰² el-Mâide: 5/104; el-Enbiyâ: 21/52-54; Lokmân: 31/21-22.

⁸⁰³ Asketizm: Dinsel anlamda kendini inkar, yeryüzünden el etek çekmek, yeme içme ve diğer dünyevi işlerden uzak durarak dinsel disiplini sağlama metodu. (bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* [Ankara: Vadi Yayınları, 1998], 43).

⁸⁰⁴ Mircea Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion* (New York: Macmillan Publishing Co, 1987), 10/390.

⁸⁰⁵ M. Ali Kirman, “Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/4 (1999), 224, 225.

haline dönüştüreceği ifade edilmiştir.⁸⁰⁶ Yani düşünüp sorgulanmadan, sahip olunan inanç ve değerler tam olarak içselleştirilmeden körü körüne itaat etmek sadâkat olarak değerlendirilemez. Ancak bu bilinçsiz ve aşırı bağlanma hali, bir düşünce veya inanca aşırı ölçüde bağlılık şeklinde tarif edilen “yobazlık”⁸⁰⁷ olarak tanımlanabilir.

Görüldüğü üzere sadâkat; güven, itaat, teslimiyet, sevgi, vefâ, bağlanma ve adanmışlık gibi kavramları da içerisinde barındırır. Ancak sadâkati bu kelimelerden sadece birisiyle ifade edemeyiz. Tüm bunları ihtiva eden özel bir bağlılık olarak tanımlanabilir.

2. Sadâkatin Din ve Ahlakla İlişkisi

Sadâkat beklenen insan, doğası gereği çevresiyle daima iletişim ve etkileşim halindedir. Kendini ait hissettiği grup, idare, devlet ve millet içerisinde, belirlenmiş veya bilinen kural ve teamüllere riayet etmesi gereken bir varlıktır. Bu çerçevede muhtelif sorumlulukları olan bir varlık olması nedeniyle, yaşamı boyunca kendisinden sadâkat beklenen çeşitli alanlar bulunmaktadır. George P. Fletcher sadâkatin üç boyutundan bahsetmiştir. Bunlar ise arkadaşlık ve aşk ilişkileri şeklinde gelişen “bireysel sadâkat”, bir kişiye, şeye veya bir gruba bağlı olarak gelişen “toplumsal sadâkat” ve Tanrı veya tanrılara sadâkat de denilebilecek olan “metafizik sadâkat” olarak sıralanabilir.⁸⁰⁸ İşte bu bölümde bireysel, toplumsal ve metafizik yönünü de içine alacak şekilde sadâkatin din ve ahlak ile olan ilişki boyutu değerlendirilecektir.

2.1 Sadâkat - Din İlişkisi

Tanrıya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum olarak tarif edilen din,⁸⁰⁹ inananlarını ortak bir duygu, ortak bir bilinç ve ahlak etrafında birleştirir. Aynı zamanda din, toplumda kabul gören ve uygulanan ahlaki normlarıyla inananlara dıştan yön verdiği gibi manevi olarak da içten yönlendiren prensipler içermektedir. Doğruluk, dürüstlük, sevgi, saygı, tüm canlıların hak ve hukukuna riayet gibi önemli evrensel ahlaki erdemleri barındıran bir dine sadâkatle bağlılık, o toplumda huzur ve barış ortamının oluşması ve devamına katkı sağlamaktadır.

İnsanların inandığı Tanrı'ya bağlılıklarının farklı şekillerde tezahür ettiği ifade edilmiştir. Güven eksenli olarak Tanrı'ya bağlı olan bireyler Tanrı'ya yönelik güvenlik, rahatlık ve hoşnutluk duyguları ile nitelendirilen bir duyguya sahiptirler. Sakıncan bir şekilde Tanrı'ya bağlı bireylerin ise Tanrı ile ilişkilerinde mesafeli ve soğuk oldukları görülmüştür. Ayrıca kaygılı ve kararsız bir şekilde Tanrı'ya bağlanan bireylerin ise kararsız ve karışık duygularla nitelendirilen bir ilişkiye sahip olduklarının deneysel bulgularla tespit edildiği ifade edilmiştir.⁸¹⁰ Dolayısıyla inanan insanın dini değerlerine olan bağlılık ve sadâkatinin, sadece güven, korku ve kaygı eksenli olması veya bunların tümünü birden ihtiva etmesi halinde bile bir eksiklik olacaktır. İnsanın bu duyguların dışında başka ihtiyaçları da olduğu düşünülerek; Tanrı'ya olan bağlılıkta sevgi, saygı, itaat, şükür vb. erdemlerin de bulunmasıyla birlikte ideal anlamda dine ve dini değerlere sadâkat oluşabilecektir.

⁸⁰⁶ Mehmet Demirtaş, “Sadakat Felsefesi Açısından Ailede Sadakat”, *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar: Dinî, Tarihî, Sosyolojik ve Psikolojik Analizler*, (2018), 186.

⁸⁰⁷ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II/2455.

⁸⁰⁸ Önder Bilgin, *Josiah Royce'un Ahlâk Anlayışı*, (Doktora Tezi) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 166.

⁸⁰⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I/592.

⁸¹⁰ Giselle Hernandez vd., “Tanrı'ya Bağlılık, Manevi Başağıkma ve Alkol Kullanımı”, çev. Necmi Karşlı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013), 261.

İslam'da inanç konusunda kişilere herhangi bir zorlama yapılmaması istenmiş ve dinde zorlama olmayacağını ifade eden ayette açıkça belirtilmiştir.⁸¹¹ Ayrıca inanıp inanmama konusunda kişinin hür ve özgür iradesine işaret edilen “Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”⁸¹² ayeti de inanç konusunda baskı ve zorlama olmaması gerektiğini gösterir. İnancın anlam ve değeri, ancak inanmama özgürlüğünün de bulunduğu bir ortamda söz konusu olabilir. Ancak inancın ve inanç ve değerlere sadâkatin oluşması için insanlar tamamıyla nefisleri ile baş başa bırakılmayıp desteklenmiştir. Bu amaçla, dinin tebliğ edilerek gönüller kazanılıp samimi inananlar elde edebilmesi için her dinde birbirinden farklı yol, yöntem ve metotlar kullanılmıştır.

İlâhî kaynaklı dinlerde sadâkat, inananlardan beklenen en önemli konulardandır. Zira inandığı din ve değerler ile aynı inancı paylaştığı kişilerle ilişkisinin kıymet ve değeri bu sadâkatinde bağlıdır. Çünkü ilahi dinlerin, inanan kişinin inanç, ibadet ve eylemlerdeki sadâkat ve bağlılığının hem kendisi için hem de diğer insanlar için iyi ve hayırlı olacağı yönünde vaadi vardır. Bu yönüyle sadâkatin insana değer kattığını söyleyebiliriz. Öncelikle insan, sadâkatinin ve dürüstlüğünün yararını diğer insanlarla geliştirdiği ilişki ve beşerî münasebetlerinde görür. Sadâkati ilke edinen kimse, kendi iç dünyasında bunun verdiği huzurla yaşar. İnandığı değerlere sâdik olan ve karakteri doğruluk olarak pekişen bir mümin hem iç dünyasında hem de sosyal ilişkilerinde bu ideal kişilik özelliğine sahip olmakla bazı kazanımlar elde eder.

Dinlerin insanlara iletildiği mesajlarda ve inananlardan istenen çeşitli ibadet ve uygulamalarında birçok farklılık bulunsa da güven, doğruluk, dürüstlük ve sadâkat gibi insan fıtratına uygun evrensel değerler noktasında benzer hususların vurgulandığını görürüz. Sadâkat, hayatımızda tezahürleri olan, kabul edilebilir bir makuliyet içerisinde olduğunda hem dini hem de dünyevi alanlarda faydalı olabilecek bir ahlaki değer olarak kabul edilmektedir. Bu cümleden olarak sadâkatsiz bir hayat endişelere, korkulara ve şüphelere neden olacağından toplumda huzur ve güven ve içerisinde yaşamanın vazgeçilmezidir denilebilir.

2.2 Sadâkat - Ahlâk İlişkisi

Ahlâk, Arapça bir kelime olup “seciye, tabiat, huy” gibi manalara gelen “hulk” veya “huluk” kelimesinin çoğuludur ve insanın fiziki yapısı “halk”, manevi yapısı ise “hulk” kelimeleri ile ifade edilmiştir.⁸¹³ Terim olarak ise, insanların ruhlarında (nefislerinde) yerleşik olan, iyi (güzel) veya kötü (çirkin) eğilim ve davranışların, doğuştan gelen veya sonradan kazanılan iyi veya kötü tavır ve hareketlerin bütünü olarak tanımlanmıştır.⁸¹⁴ Ahlak hem bireysel hayatımızda hem de sosyal çevremizle kurduğumuz ilişkilerde neyi, ne kadar ve nasıl yapmamız gerektiği konusunda bize yön verir. İşte bu noktada bir değerler manzumesi olarak ifade edilen güzel ahlaka sahip olmak ancak samimi ve içten bir bağlılıkla mümkün olduğundan burada sadâkat-ahlak ilişkisi ortaya çıkmaktadır.

Bir inanca sahip olmak, beraberinde birtakım davranış ve uygulamalar ile tavsiye edilen ahlaka sahip olmayı da gerektirmektedir. Cibrîl hadisi olarak da bilinen hadiste, Hz. Peygamber tarafından İslam'ın inanç ve ibadet esasları ayrı ayrı zikredildikten sonra üçüncü bir kategori olarak “ihsan” kavramına da değinilmiştir. İhsan ise, kişinin Allah'ın kendisini daima görüyormuşçasına davranışlar sergilemesi olarak tanımlanmıştır.⁸¹⁵ Bu tanımlamada kulluk şuurunun daima muhafaza edilerek hayatın tümünü kuşatması, kişinin hem yalnızken

⁸¹¹ el-Bakara: 2/256.

⁸¹² el-Kâfirûn: 109/6.

⁸¹³ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, X/86.

⁸¹⁴ Seyyar, *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük*, 33.

⁸¹⁵ Buhârî: İmân/38.

hem de toplum içerisinde her an dikkatli olmasına işaret edilir. İşte bu noktada kulluğun ihsan şuurunda hissedilerek yaşanması istenmiştir. Burada söz konusu olan ihsanı, kâmil manada bir sadâkat olarak değerlendirebiliriz.

Aynı zamanda güzel ahlâk olarak ifade edebileceğimiz sadâkat, hem kişinin diğer insanlara güven vermesini hem de onlara güven duymasını kapsar ki bu yönüyle ahlak ile sadâkat arasında karşılıklı ve sürekli bir ilişki söz konusudur. Ahlaki ve tasavvufi eserlerde sadâkat, ahlaki erdemlerden biri olarak gösterilir ve diğer ahlaki erdemlerle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olduğu görülür. Mesela adil, güvenilir, tutarlı, doğru, vefâlı olmak, isar gibi iyi insanda aranan özelliklerin çoğu sadâkat ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilidir. Ahlakın temel esaslarından biri kabul edilen sadâkat, kişi ile inandığı değerler arasında kurulan duygusal ve manevi ilişkideki samimiyetini ifade eden bir erdemdir.

Sadâkat bilincinin oluşması ve sadâkat ahlakının gelişmesi, sadâkat eğitiminin hayatın her safhasında verilmesine bağlı görülmüştür. Nitekim Royce'a göre çocukluk dönemi, çocuğun sıkça tekrarlaması ve spontan bir şekilde deneyimlemesinden dolayı kişilik gelişiminde oldukça önemli görülür ve bu nedenle çocukluk çağı, bir fırsat ve başlangıç dönemi olarak ifade edilmiştir. Bu evrede taklit eden çocuk taklit ettiği "ötekini" fark eder ve anlar. Çocuklukta başlamış olan sadâkat eğitimi ergenlik döneminde devam ederek sadâkatın gelişimi böylece hızlanmış olur. Ancak bireyin, kendindeki bu gelişim ve değişimi -kendiliğinden gerçekleştiği için- fark edemez. Aile hayatı, sosyal çevre ve sosyal aktiviteler ile diğer çevre unsurları bu gelişimi şekillendirir. Bu dönemlerde elde edilen sadâkat, ideal bir örnek olarak görülmemiştir. Royce, insan hayatının çocukluk, gençlik ve olgunluk evreleri göz önüne alındığında; olgunlaşma ve yetişkinlik döneminin, sadâkatın gerçek uygulama sahası olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁶ Sadâkatın oluşum evreleri olarak ifade edilen bu dönemler dikkate alındığında, sadâkatın bir anlık kabul oluşmadığını, zaman içerisinde çeşitli dönemlerde olgunlaşarak geliştiğini görmekteyiz. Dolayısıyla inananların kendini ait hissettiği ve sadâkatle bağlı olduğu cemaat bilincinin oluşması ve gelişmesi de belirli bir süreç içerisinde ve zamanla oluşarak gelişmektedir.

Sadâkat denildiğinde akla ilk gelen konulardan birisi aile hayatıdır. Hıristiyanlıkta erkeğin evlenmemesi iyi olarak görülmüş ancak cinsel ahlaksızlıkların yaygınlığından ötürü her erkeğin bir karısı, her kadının bir kocası olması istenmiştir.⁸¹⁷ Evlenmemek bir fazilet olarak nitelense de evliliğin ahlaksızlığı engelleyici yönüne de işaret edilmiş olup şayet evlenilecekse de tek eşlilik tavsiye edilmiştir. Aynı şekilde zina da yasaklanmış hatta zinaya sürükleyen bakışlardan dahi kaçınılması istenmiştir.⁸¹⁸ Eşler arasında oluşan sadâkat bağına en çok zarar veren konulardan olan zina hususunda İslam'da da benzer bir yaklaşım görmekteyiz. Ayette özellikle zinaya yaklaşılmaması istenerek zinanın son derece çirkin bir iş ve çok kötü bir yol olduğu vurgulanmıştır.⁸¹⁹ Ayette kullanılan yaklaşımın ifadesi ile bu kötü yola sürükleyebilecek şeylerden de inananlar sakındırılmıştır. Ayrıca İslam'da evlenmek, aile olmak, çocukların eğitimleri ile ilgilenmek vb. hususlarda teşvikler bulunmakta olup bekârların evlendirilmesi tavsiye edilerek bu konularda evleneceklere yardımcı olunması topluma bir görev ve sorumluluk olarak yüklenmiştir.⁸²⁰ Dolayısıyla İslam'da evlenmemek bir fazilet olarak görülmez bilakis evlilik teşvik edilmiştir. Böylesine değer verilen bir kurum olarak, ailede eşlerin birbirine olan sadâkat ve güvenini muhafaza hususunda ise hem Hıristiyanlıkta hem de İslam'da evliliğe gereken değer verilerek buna dair çeşitli telkin, tavsiye ve uyarıların olduğu görülür.

⁸¹⁶ Bilgin, *Josiah Royce'un Ahlâk Anlayışı, (Doktora Tezi)*, 206-208.

⁸¹⁷ 1. Korintliler: 7/1, 2.

⁸¹⁸ Matta: 5/27-29.

⁸¹⁹ el-İsrâ: 17/32.

⁸²⁰ en-Nûr: 24/32.

İslam Ahlakçıları konuya gereken özen gösterilerek çeşitli vesilelerle sadâkate dair değerlendirmeler yapılmıştır. Gazzâli sadâkatin özü olarak niteleyebileceğimiz sıdkın altı çeşidinden söz eder. Konuşmada, niyet ve iradede, karar vermede, kararı icra etmede, işlerde ve amellerde, dinî-mânevî hal ve makamlarda doğruluk ve dürüstlük “sıdk” olarak ifade edilmiştir. Lisanın sadâkati doğru sözlü olmakla, niyet ve iradenin sadâkati ihlaslı olmakla, azimde sadâkatin doğru şeylere azmetmekle ve azimde vefânın da sözünde durmakla, verdiği sözleri yerine getirmekle olduğuna dikkat çekmiştir. Dil sadâkat gösterip doğruyu söylemeli ancak dildeki söz ile kalpteki niyet birbiriyle uyum içerisinde olmalıdır. Niyette de sadâkat gerekir ki bu samimi ve ihlaslı olmayı ifade eder. Bir eyleme karar verildiğinde artık tereddüt edilmez, gevşeklik gösterilmezse sıdk gerçekleşmiş olur. Ancak insanların kimi zaman doğru karar verip ancak zamanı geldiğinde bunları uygulamaya koyamadıklarından bahisle, verilen kararı uygulayıp icra etmenin doğru karar vermektense daha zor olduğunu vurgulamıştır. Yani azme, verilen karara vefâ göstermek de burada sadâkatin bir gereği olarak zikredilir. Ameldeki sıdk özde olduğu gibi işte de yani iç ve dışın uyumu ile olur. Gazzâli, bahsi geçen tüm bu şartları kendisinde bütünüyle toplayanı “sıddîk” olarak tanımlamıştır.⁸²¹

Sadâkat deyince hiç şüphesiz İslam tarihinde Hz. Ebu Bekir akla gelir. İlk halife olan ve aynı zamanda ilk Müslümanlardan olan Hz. Ebû Bekir, doğru sözlü, asla yalan söylemeyen, sözünde duran, gerçek olduğuna inandığı şeyi onaylamakta tereddüt göstermeyen kimse anlamında “Sıddîk” olarak bilinmekte olup bu sıfatla anılmaktaydı.⁸²² İsrâ ve Mî’rac hadisesi sonrasında yaşananlar, Hz. Ebu Bekir’in Sıddîk olarak anılıp bu lakabın verilmesine vesile olmuştur. Müşrikler İsrâ ve Mî’rac olayını duyunca Hz. Ebu Bekir’e gittiler. Hz. Ebu Bekir’e, Hz. Peygamber’in Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya gidip sonra da döndüğünün söylendiğini alaycı tavırlarla anlatarak peşinden gittiği bu şahsın Mescid-i Aksâ yolculuğunun akıl almaz ve mantık dışı olarak gördüklerini söylediler. Onun pişman olup eski dinine geri döneceğini düşünüyorlardı ancak düşündükleri gibi olmadı. Hz. Ebu Bekir ise “bunları eğer o söylüyorsa muhakkak doğrudur” demiştir.⁸²³ Bu hadise onun Hz. Peygamber’e olan güveni ve sadâkatinin dikkat çekici örneklerindedir.

Maverdî, her doğrunun sıdk olmayacağına işaretten sıdkın mezmûm yani yerilen şekline de değinerek gıybeti örnek verir. Gıybet, Kur’an-ı Kerim’de yapılması yasaklanan, ölü kardeşinin etini yemeye benzetilen ve Allah’a karşı gelmemek için sakınılması gereken bir kötü ahlak olarak açıkça tanımlanmıştır.⁸²⁴ Hz. Peygamber’e sorulması üzerine gıybeti “kardeşinde (hoşlanmadığı ancak) olan bir şeyi söylemendir şayet bu doğruysa gıybet olur, yalansa iftira olur” şeklinde tarif etmiştir.⁸²⁵ Yani gıybeti yapılan şey mahiyeti itibarıyla doğru bile olsa, bu salt doğrunun sıdk ifade etmeyeceği, hatta bizatihi hakikat olsa da sadâkate yakışmayan, yerilen ve sakındırılan bir husus olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸²⁶ İdeal anlamda sadâkat, samimiyetle bağlı olduklarına karşı her türlü yalan ve şüpheden uzaklaşmayı da gerektirir. Hz. İbrahim’in oğlunu kurban etmesi hadisesinde, Rabbine olan sadâkat ve teslimiyetin zirvede yaşandığı bir örnek görürüz. Zira Hz. İbrahim, tüm şüphe ve vesveselerden uzaklaşarak, kendisi için en değerli varlık olan evladını kurban edebileceğini göstermekle Rabbine olan sadâkat, teslimiyet ve samimiyetini ispat etmiş ve akabinde mükafatlandırılmıştır.⁸²⁷

⁸²¹ Gazzâli, *İhyâ (Muhtasar İhyau Ulumi’ d-Dîn Tercümesi)*, çev. Mustafa Çağrıncı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), IV/577-589.

⁸²² Rağıb el-İsfahânî, *Mu’cemu Müfredati elfazi’l-Kur’ân*, 479.

⁸²³ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, I/398, 399.

⁸²⁴ el-Hucurât: 49/12.

⁸²⁵ Müslim, *Birr*: 70.

⁸²⁶ Ebü’l-Hasan Ali b Muhammed b Habib Maverdî, *Edebü’ d-Dünya ve’ d-Dîn* (Beyrut: Dâru İbn. Kesîr, 1995), 420, 421.

⁸²⁷ es-Sâffât, 37/100-107; Yaradılış, 22 /1-19.

Sonuç

Sonuç olarak din, kendi inananları arasında karşılıklı güveni tesis edip toplumda barış ve huzur ortamını sağlar. Bu ortamın oluşması ve korunmasında ise, inananlarının sahip olduğu değerlere sadâkati ve samimiyeti etkili olmaktadır. Her dinde örnek gösterilen ve idealize edilen devirler ve bu dönmelerde fedakarlıklarıyla, samimiyetleriyle insanları etkilemiş olan örnek şahsiyetler bulunur. Bunların hayatı incelendiğinde en belirgin özelliklerinin sadâkat ve samimiyet olduğu görülecektir. Kur'an-ı Kerim'de din ve sadâkat ilişkisi değerlendirildiğinde, pek çok yerde din ifadesiyle birlikte samimiyet ve ihlas vurgusu yapıldığı görülür.

İnsanın dini değerlere olan sadâkatinden söz edebilmemiz için iki temel hususun bulunması gerekir. Birincisi hür iradedir ki hür iradeye dayanmayan yani içtenlik ve samimiyet ihtiva etmeyen söz, fiil ve davranışlar sadâkat ifade edemez. İkincisi ise dini anlamda kişinin ehliyetidir ki bu da kişinin bilinçli ve şuurlu hareket etmesi, akıl ve iradenin birlikte kullanılabilmesi için gerekir. Kişinin dine ve dine değerlere bağlılığı olarak tanımladığımız sadâkat ile mükellef olabilmesi için ehliyet ve irade olarak sayılan bu asgari iki şartın birlikte bulunması gerekli görülmektedir.

Araştırmamıza konu edilen sadâkat, akıl ve irade sahibi olup sorgulayan insanın, iyi ile kötü, faydalı ile zararlı arasında gerekli ayrımları yapıp hak ve hukuku gözeterek ortaya çıkan ahlakî ve vicdanî değerlere uyan sadâkattir. Sadâkat ve itaat örnekleri arasında insanın insanca ortaya koyduğu sadâkatin bilinçli, iradî olması ve kendine özgü prensipler ihtiva etmesi nedeniyle ayrı bir yeri ve değeri olduğu vurgulanmıştır. İnsan, sadâkatle bağlı olduğu değerlere olan aidiyeti üzerinden bir kimlik ve kişilik sahibi olur ve buradan hareketle toplumda kendini ifade eder; tutarlı, kararlı ve çevresiyle uyumlu davranışlar sergiler. Aynı zamanda bu değerlere samimiyetle bağlılığının bir gereği olarak, sadâkatini devam ettireceğine dair zımnen bir söz vermiş olur ki bunun tezahürünü, çevresiyle uyum içinde yaşaması ve toplumsal hayatta insanın ahde vefâsı olarak görebiliriz.

Sadâkatin zikrettiğimiz bazı kazanımları olmakla birlikte bazen bu bağlılık duygusunun istismar edilerek kötü sonuçlara neden olduğu da görülür. İnsanlık tarihine bakıldığında hak ve hukuka uymayan işlerin, yapılan çeşitli baskı, zulüm ve işkencelerin, bu kötülükleri talep edenlere olan bağlılık ve sadâkati gereği yapıldığı gibi bir gerekçe de öne sürülebilmektedir. Sadâkat gösterilen konu, şayet dinin temel öğretileri ile ahlak ve vicdanla bağdaşmıyorsa, ahlakî bir erdem olan sadâkat gibi bir değer yıpratılmasına neden olur. Eğer sadâkat, özünde hak ve hukuka riayet, iyilik, hayır, ihlas ve samimiyet gibi diğer erdemleri de barındırmıyorsa, sadâkat görünümü bu davranışlar zamanla sahip olduğu değerlere ihanete dönüşebilmektedir.

Günümüzde artık farklı inançlara mensup insanların hatta inançsız olduğunu dile getirenlerin de bir arada yaşamasından mütevellit, dini değerlere olan sadâkat ve bağlılık konusu sınırlandırılmaktadır. İnsanların inancına olan bağlılığı ve dini değerlerine olan sadâkatine dair hukuki düzenlemeler tüm ülkelerde farklı şekillerde de olsa mutlaka bulunur. Nitekim devletin, toplumdaki farklılıklara rağmen inançlı inançsız herkesin hak ve hukukunun korunması hem mevcut düzenin muhafaza edilebilmesi için kendi menfaati gereği hem de toplumun menfaati gereğidir. Buradan, dini ve milli değerlere bağlılık ve sadâkat gereği yapılan her şeyin mutlaka makul ve hukuki bir sınırının olması gerektiği anlaşılmaktadır.

İnsanların bağlı olduğu bir devleti, ait olduğu milleti, yaşadığı bir çevresi, içinde bulunduğu toplumu, bunlara ait çeşitli değer yargıları ve tüm bunların gereği olarak da uyulması gereken normlar bulunur. Bu noktada her devlet ve toplum, kendi değerlerine ve normlarına bağlılık ve sadâkat bekler. İşte bu beklentiyle birlikte oluşan görevlerimiz ve

sorumluluklarımız, özgürlüğümüzün de sınırını çizerek nereye kadar özgür olabileceğimizi bize hatırlatmaktadır.

Sadâkat, evlilikten iş hayatına, inançtan vatan savunmasına varıncaya kadar hayatımızın her safhasında önemli bir yer tutar. Bu konularda sadâkatsizlik, insan hayatında çeşitli yıkım ve felakete de yol açabilir. Örneğin eşine sadâkatsizlik, insan için çok önemli olan ailevi bağın koparak sevdiklerini kaybetmesine; inançlarına sadâkatsizliği de din ve inançtan hatta aynı inancı paylaşan sevdiklerinden uzaklaşmasına neden olabilir. Hayatın akışı içerisinde birbirinden farklı pek çok rollerimiz vardır. Evlat, eş, ebeveyn, arkadaş, çalışan, kazanan, işveren, inanan gibi birbirinden farklı pek çok konuda bizden sadâkat beklenir. İşte insanı değerli ve kıymetli kılan, bu sayılan alanlarda sorumluluğunun bilinci içerisinde olarak samimiyetle ortaya koyduğu sadâkatidir.

Peygamberlerin, velilerin, azizlerin yaşamlarına dair verilen sadâkat örneklerinin ve idealize edilerek günümüze kadar ulaşmış olan hayat hikâyeleri, şüphesiz ki onlara değer veren ve anlatılanlara samimiyetle inanan kişilerin hayatında önemli etkileri olmaktadır. Ancak insanların önceki dönemlere ait bu ideal örnekleri, yakın çevrelerinde ve kendi çağlarında yaşandığını görmeleri de bir ihtiyaçtır. Aksi takdirde tüm dinlerde anlatılan bu sadâkat örnekleri, günümüzde artık yaşanması mümkün olmayan ancak tarihin bir devrinde yaşanmış bitmiş hikâyeler olarak görülecektir.

Çevremize baktığımızda tüm dünyada varlıklar arasında bir etkileşim olduğunu görürüz. İman edenlerin Allah'a karşı gelmekten sakınması ve sâdıqlarla (doğrularla) beraber olması ayetinde, sadâkatin devamı için ve inananların kendileri için güzel örnek olacak "sâdıqlarla" birlikte olması hususu tavsiye edilmiştir.⁸²⁸ Etrafındaki güzel veya kötü kokuyu dahi hissedebilecek hassasiyeti olan insan, elbette ki kendisi ile aynı inanç ve değerlere sahip olan samimi, sadık ve güvenebileceği dostların varlığını derinden hisseder, onlarla birlikteliğe ihtiyaç duyarak arzu eder ve böylelikle onlarla huzur bulur. Sadâkatle bağlı olduğu inancı ve birlikte olduğu bu sadık dostlarının da etkisiyle, davranışları daima iyiye ve hayra yönelir. Böylelikle birbirini seven, birbirine destek olan, birbirine güvenen sâdıklardan oluşan bir topluluk haline gelerek, inananlar arasında birliktelik ruhu olarak görülen bir cemaat bilincinin oluşmasına da katkı sağlar.

İslam'da ve Hıristiyanlıkta kendinden önceki dini tamamıyla reddetme değil, bilakis bozulduğu için, hak ve hakikatten uzaklaşıldığı için tamamlama vurgusu da vardır. İsa, Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için değil bilakis tamamlamaya geldiğini ifade etmiştir.⁸²⁹ Bunun gibi Hz. Peygamber de "Şüphesiz ki ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim."⁸³⁰ demiştir. Zira her iki yaklaşımda da tamamıyla yeni, özgün bir güzel ahlak manzumesi oluşturup kendinden önceki tüm kuralları ortadan kaldırmak, sadâkati yeniden tanımlamak gibi bir durum söz konusu değildir. Bilakis kendisinden önceki peygamberlerin insanlığa öğrettiği, samimiyet, doğruluk, sadâkat gibi tüm erdemleri ihtiva eden güzel ahlakın kabulü ile bu ahlak içerisinde insanlar tarafından zamanla yanlış anlaşılan, bozularak eksilen kısımlarını tamamlama vurgusu yapılmıştır.

Hıristiyanlık, Sezar'ın hakkı ile Tanrı'nın hakkını birbirinden ayırmış ve devletin çok güçlü olduğu, hatta inananlara çeşitli baskı ve zulümler yapıldığı dönemlerde bile bu sayede devamlılığını sağlayarak varlığını muhafaza ettirebilmiştir. Ancak yönetim ve gücün Hıristiyanlıktan yana olduğu dönemlerde ise din ve dünyanın ayrı olması hususundaki yaklaşım terkedilmiştir. Hatta elde edilen yönetimin güç ve kudretinden azami ölçülerde istifade edilerek, bu gücün zaman zaman diğer din ve inançlara hatta kendi içindeki farklı yaklaşımlara karşı bir baskı unsuru olarak kullanıldığı da olmuştur. İslam'da ise ne başlangıç

⁸²⁸ et-Tevbe: 9/119.

⁸²⁹ Matta: 5/17.

⁸³⁰ İbn. Hanbel, II/381.

dönemlerinde ne de daha sonraki dönemlerde, din ve dünyanın birbirine karışmayacağı politik ve dinsel anlamda bir ayrılık vurgusu göremeyiz. Aksine din ve dünyanın bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir. İlk dönem Hıristiyanlıktaki gibi dinin dünyaya, dünyanın da dine müdahale etmediği, inananlardan her ne olursa olsun yönetime sadâkat beklemekle yetinilen bir anlayış bulunmaz. Hatta İslam'da yönetime itaat konusunda "sizden olan" vurgusu bulunur ki bu, itaat edilecek hususların dini değerlerle örtüşmesi, dini değerlerle saygılı bir yönetim tesis edilmesi şeklinde yorumlanmıştır.

İnananlardan beklenen sadâkat, dinin temel öğretileri, tarihi süreç içerisinde oluşan gelenek, günümüze kadar gelen uygulama ve ritüeller ile ahlaki kurallar noktasında olmaktadır. Ancak, her bir ferdin veya aynı dine mensup olmakla birlikte farklı anlayışlara sahip olan çeşitli grup ve mezheplerin, dini duyarlılık düzeyleri ile dini anlama ve yorumlamadaki farklılıkları bilinmektedir. Buradan hareketle o dine inanan tüm mensuplar için geçerli olabilecek genel bir sadâkat tarifi yapılması mümkün görülmemektedir. Ancak asgari düzeyde bir bağlılık ve sadâkat ifadesi olarak inanılması ve yerine getirilmesi gereken temel değerler, ilkeler ve asgari sorumluluklardan bahsedebiliriz ki bunlar bile çeşitli mezhep ve gruplara göre farklılık arz etmektedir.

Ayrıca incelediğimiz her iki dinde de Allah'a, dini tebliğ eden Peygamber ve uyarıcılara, azizlere ve velilere, inananlara iletilen kutsal kitapların öğretilerine, idaresi altında yaşadığı yönetime, ailede eşlerin birbirine ve inananların da birbirine karşı sadâkati gerekli görülmüş olup çeşitli vesilelerle insanlar bu konularda sadâkat göstermeleri için teşvik edilerek motive edilmişlerdir.

Tarihi süreç içerisinde dinlerin yayıldığı dönemler ve coğrafyalar incelendiğinde görülecektir ki; inananlar, sahip olduğu iman ve ortaya koydukları salih amellerle, sevgi, merhamet, hoşgörü, yardımlaşma gibi ahlaki erdemlerle ve dinlerine olan samimi bağlılıkları gereği gösterdikleri cesaret, fedakârlık ve sadâkatleri ile kendileri gibi inanmayanları da etkilemişlerdir. Böylelikle dinler farklı bölgelere yayılarak inanç sahalarını oldukça genişletmişlerdir. Ancak bu genişleme ile elde edilen güçten de istifade edilerek, inançlarına olan bağlılık ve sadâkatleri gereği çeşitli savaşlar yapılmış, kendi gibi düşünmeyen ve inanmayanlara karşı baskı, zulüm ve işkenceler de olmuştur ki Haçlı Seferleri bunun en açık örneğidir. Bunların bir daha yaşanmaması için inananların dini değerlere olan bağlılık ve sadâkatinin mutlaka makul bir ölçü ve sınırı olmalıdır. Bu ölçü ve sınırı ise kişinin kendisi gibi inanmayanların da hak ve hukukunun korunabileceği noktalar olarak değerlendirilebiliriz.

Dini değerlere olan bağlılık ve sadâkat, toplumda aynı inanç etrafında buluşan insanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın, paylaşmanın, barış ve huzurun, hayır işleme bilincinin ve affetme gibi çeşitli ahlaki erdemlerin yaşanması ve yaşatılmasını sağlamaktadır. Böylelikle sadâkat, toplumda düzenin kurulmasına, fertler arasında ahengin oluşmasına, bu düzen ve ahengin muhafaza edilerek devamına da etki ederek toplumun bir parçası olan ferdin mutluluk ve huzuruna katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Bilgin, Önder. *Josiah Royce'un Ahlâk Anlayışı, (Doktora Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Biser, Eugen vd. *Lexikon Des Christlichen Glaubens*. München: Pattloch Verlag, 2003.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- Cayn, Bernard S. (ed.). *Webster's New International Dictionary of The English Language*. Springfield: G. & C. Merriam Co, 1955.
- Demirtaş, Mehmet. "Josiah Royce'un Sadakat Felsefesine Göre Hıristiyanlık Bir Sadakat Dini Midir?" *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (01 Aralık 2012).
- Demirtaş, Mehmet. "Sadakat Felsefesi Açısından Ailede Sadakat". *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar: Dinî, Tarihî, Sosyolojik ve Psikolojik Analizler*.
- Düzgün, Şaban Ali. "Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler)". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2011).
- Edwards, Paul (ed.). *The Encyclopedia of Philosophy*. New York: Macmillan, 1967.
- Eliade, Mircea (ed.). *The Encyclopedia of Religion*. 16 Cilt. New York: Macmillan Publishing Co, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *el-Kamusü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Gazzâlî. *İhyâ (Muhtasar İhyau Ulumi'd-Dîn Tercümesi)*. çev. Mustafa Çağrı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Hernandez, Giselle vd. "Tanrı'ya Bağlılık, Manevi Başaçıkma ve Alkol Kullanımı". çev. Necmi Karşlı. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/2 (2013).
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî'l-Halebî, 1955.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisanü'l-Arab*. I-XV Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbrâhim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- İsfehânî, Ragıb el-. *İslam'ın Ahlaki İlkeleri (ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria)*. çev. Abdi Keskinsoy. İstanbul: Beşikçi Yayınevi, 2003.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Kaplan, Mehmet vd. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*. 2 Cilt. İstanbul: Müfey Yayınları, 1993.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kirman, M. Ali. "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/4 (1999).
- Köse, Ali. "İmân". *DİA*. C. XXII. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Little, William vd. (ed.). *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*. Oxford: At The Clarendon Press, 3rd ed., 1952.
- Ma'lûf el-Yesûî, Luvîs. *el-Müncid fi'l-luğa ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b Muhammed b Habib. *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn. Kesîr, 2. Basım, 1995.
- Mehmet Akif Ersoy. *Safahat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Sahihu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435.
- Pope, Hugh. "Faith". *The Catholic Encyclopedia*. C. V. New York: Robert Appleton Company, 1909.
- Ragıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *Mu'cemu Müfredati elfazi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dîmeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Seyyar, Ali. *Ahlâk Terimleri Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İmân". *DİA*. C. XXII. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şemseddin Samî. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Tekin, Mustafa. "Özgürlük ve Teslimiyet: Kavramsal Bir Tartışma". *Yetkin Düşünce* 1 (2018).
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. I-V Cilt. Beyrut: Dâru't-Te'sîl, 1435.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.
- Vergote, Antoine. *Din, İnanç ve İnançsızlık: Psikolojik İnceleme*. çev. Veysel Uysal. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.